

Т. М. Шершун

РОЛЬ КУПЕЦЬКОГО СТАНУ У ПРОМИСЛОВОМУ РОЗВИТКУ МІСТ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Сьогодні в світлі економічних перетворень в Україні та пошуку оптимальних шляхів її розвитку повчальним для вирішення сучасних соціально-економічних проблем може бути вивчення історичного досвіду діяльності купців-промисловців, їх ролі в економічному розвитку Південної України.

Наприкінці ХVІІІ — у першій половині ХІХ ст. сталися помітні зміни в соціально-економічному житті міст Південної України. Промисловість регіону, головним осередком якої були міста, обробляла переважно сільськогосподарську продукцію, цим була зумовлена її особливість. Важливу роль у розвитку промисловості зіграло купецтво, яке мало все необхідне для розгортання успішної економічної діяльності в цій галузі: капітал, знання внутрішнього та зовнішнього ринків та підприємницький хист.

В історичній та економічній літературі питанню промислового розвитку міст Херсонської губернії присвячено досить багато праць. Чільне місце належить дореволюційному досліднику А. О. Скальковському, який називав злиття торгового капіталу та промислового виробництва одним терміном — “торговельна промисловість” [1]. Вперше сформулював деякі закономірності розвитку ремесла, товарного виробництва, мануфактури та фабрики в Україні, також промисловості в цілому, академік М. Є. Слабченко. Він виступив з різкою критикою позицій тих вчених, які в своїх працях знижували рівень розвитку промисловості чи окремих її галузей [2].

Цікава розвідка, в якій є влучні зауваження щодо розвитку промисловості, належить С. Я. Боровому [3]. У роботах радянських дослідників є важливі спостереження з історії зародження та розвитку промисловості, а також її особливостей в даному регіоні [4]. В працях істориків та економістів, що цікавилися питаннями розвитку торгівлі, знаходимо відомості про розвиток промисловості та її роль у економіці міст, та краю зокрема, деякі спостереження про участь у цьому процесі купецтва [5].

Безперечну цінність для вивчення економічного розвитку міст Південної України являють роботи В. П. Ващенко, в яких дається

оцінка розвитку промисловості в даному регіоні та зроблені перші спроби визначення ролі купецтва у цьому процесі [6]. Отже, питання ролі купецтва у промисловому розвитку міст Херсонської губернії далеко ще не вивчено і потребує на основі різних статистичних та архівних джерел нового осмислення.

Метою статті є вивчення промислової діяльності купецтва в містах Херсонської губернії, її значення у розвитку промисловості краю та економіки в цілому.

Промисловість міст Херсонської губернії була зосереджена на обробці та переробці переважно сільськогосподарської продукції, в зв'язку з чим зростав попит на сільськогосподарську сировину. В цей час досить швидко збільшувалося населення міст, що в свою чергу викликало зростання попиту на товари промислового виробництва. Купці-промисловці центральних, розвинених в промисловому відношенні районів країни шукали нових ринків збуту і з цією метою прагнули до розширення торгівлі промисловими товарами на півдні, зокрема в Одесі, Херсоні та Миколаєві, промисловість яких не могла задовольнити потреби краю і міст. З іншого боку, в містах губернії були зосереджені товари місцевого виробництва, на які був попит в інших районах імперії. Поступово міста Херсонської губернії перетворюються у важливі торгово-промислові центри, що сприяли зміцненню зв'язків з внутрішнім та зовнішнім ринками, особливо вирізнялася серед них Одеса [7].

Торгівля була основним заняттям купецтва, воно отримувало надприбутки, які ставали основою купецького капіталу. Більшість купців свої прибутки використовували для збільшення обсягів торгівлі, деякі з них перейшли до промислової діяльності, придбавши фабрики і заводи. Капітал став перекочувувати із сфери обігу в сферу виробництва.

За законодавством Російської імперії купцям 1-ї та 2-ї гільдій дозволялося володіти фабриками та заводами, до того ж їм не доводилося сплачувати за це окремі податки [8]. З кінця XVIII ст. основним торгово-промисловим податком купецтва був щорічний викуп "торгових" свідоцтв по одній з трьох гільдій. З 1807 року для запису у першу гільдію слід було мати мінімальний капітал у 50 тис. крб., у другу — 20 тис. крб., крім цього, з них необхідно було сплатити 4% гільдійського збору (податку); по 10% з подат-

кового карбованця на сухопутні та водяні шляхи сполучення; 0,25% суми капіталу так званої земської повинності на купецькі книги та 0,25% міських зборів [9].

Перше промислове підприємство по виготовленню канатів виникло в Одесі у 1803 р., воно було засноване брянськими купцями Іллею Новіковим та Іваном Макеєвим [10]. В 1819 році таких підприємств у місті було вже 5, потужність виробництва кожного з них складала в середньому від 6,5 до 15 тис. пудів на рік, продукція цих підприємств йшла на внутрішній та зовнішній ринки. В кінці 50-х років в Одесі діяло три канатні мануфактури, які належали почесним городянам Я. Новікову, М. Мешкову та К. Мешкову, у 1859 р. ними було виготовлено 47 тис. пудів канатів. В цей же час по одному канатному заводу функціонують в Херсоні та Миколаєві.

Потреби морського та річкового транспорту, введення в експлуатацію пароплавів, спричинили попит на машини та запасні частини до них, що в свою чергу викликало до життя металургійні та механічні підприємства. Приватні ливарні та машинобудівні заводи виникають у містах губернії в 40-х і 50-х роках. Відомостей про участь купців у цій галузі важкої промисловості немає.

Як вже було сказано, важливе місце в економіці краю займали галузі промисловості, пов'язані з обробкою продукції сільського господарства. Серед підприємств цієї галузі найбільш успішно розвивалися салотопні та супутні їм заклади (по виготовленню свічок та мила). По даним за 1821 рік, в Одесі існувало 10 салотопних мануфактур, усі вони належали купцям [11], на 1832 рік таких закладів вже було 6 [12]. У 1858 році в місті нараховувалося 4 салотопні мануфактури [13]. В Миколаєві у 1858 році існувало 9 салотопних закладів [14]. В цілому на середину XIX ст. обсяги виробництва салотопних закладів Херсонської губернії складали 37 861 пудів щорічно [15]. На початку XIX ст. засновуються перші заклади по виготовленню свічок і мила, власниками цих підприємств були купці. Так, у 1821 році в Одесі з 9 таких закладів 8 належали купцям [16], в Миколаєві нараховувалося 6 подібних закладів, усі вони були у приватній власності купців [17]. Значна частина мила, свічок і топленого сала вивозилася за кордон.

Розвиток тваринництва та наявність великої кількості сирови-

ни сприяли розвитку шкіряного виробництва в губернії. За даними А. Скальковського, на початку 50-х років XIX ст. через заклади по обробці шкір щорічно проходило 85-97 тис. шкір [18]. В Одесі найбільші шкіряні мануфактури належали купцю А. Мелентьеву та купчиси А. Фадеевій [19].

Виникнення і розвиток вовномийних закладів пов'язаний з розвитком вівчарства, вони склалися у відносно крупні мануфактури, які щорічно промивали (переважно у теплі місяці року — Т. Ш.) до 30 тис. пудів вовни [20]. Найбільша вовномийна мануфактура в губернії належала французу Девалону, вона діяла в Одесі [21]. На кінець 50-х років таких закладів у губернії було 14. Збут вовни проводився за кордон.

Швидко зростаюче населення міст губернії і прагнення купецтва збувати на зовнішньому та внутрішньому ринках муку були причиною збільшення попиту на неї. Вітряні та земляні млини не могли задовольнити зростаючий попит, тому у 50-х роках з'являються перші парові млини. Так, перший паровий млин було побудовано в Одесі у 1849 р. підприємцем Ж. Гомом, у 1860 — 1861 рр. їх було вже 6 [22]. В Миколаєві таких закладів було 2 [23]. Найбільшим борошномельним підприємством півдня України був млин купця С. Яхненка, який знаходився в Одесі на Пересипу, цей млин дав 455 тис. пудів муки на 528 тис. крб., більше половини продукції борошномельних підприємств губернії. Борошно здебільшого збувалося на внутрішньому ринку, лише третина муки вивозилася за кордон.

Розвиток борошномельного виробництва зумовив появу підприємств по виготовленню макаронів. Показово, що такі заклади набули поширення лише в Одесі, ми можемо припустити, що це пов'язано з більш інтенсивним виробництвом борошна у цьому місті. Перші макаронні фабрики з'явилися на початку XIX ст., у 1825 році їх вже нараховувалося 4, всі вони належали купцям іноземного походження, переважно італійцям [24]. Поступово збільшення виробництва макаронів дало можливість їх збуту за кордон. Якщо у 1837 році в Одесі було виготовлено 11 тис. пудів макаронів, то в 1858 році — 56 тис. пудів. В кінці 50-х років найбільшими макаронними заводами (всього їх нараховувалося 6 — Т. Ш.) були мануфактури купця М. Гладкова та купчихи Ж. Жюльєн, ці підпри-

емства разом давали майже? продукції всіх закладів по виготовленню макаронів [25].

Серед інших галузей промисловості слід відзначити тютюнову. Перші тютюнові мануфактури з'являються на початку XIX ст., у 20-х роках їх вже було 4. Слід відзначити заклад купця М. Кріона, що був заснований у 1845 р., того ж року в мануфактурі Кріона було оброблено 155 пудів тютюну, а в середині 50-х років його оброблялося до 18 тис. пудів. В 1860 р. тютюнова мануфактура Кріона випустила на ринок тютюну і цигарок на 523 тис. крб., що складало 1/12 вартості продукції всіх зареєстрованих підприємств імперії [26].

Набули розвитку і деякі галузі легкої промисловості. Так, в Одесі з 1824 року існувала капелюшна фабрика купця Віценшана, яка була єдиним подібним закладом на півдні України. Щороку на фабриці виготовлялося 400-450 капелюшків трьох сортів за ціною 12-20 крб., всі вони реалізовувалися в межах губернії, переважно в Одесі [27]. В цей же час набували розвитку пивоварні заводи, у 1820-х роках їх існувало близько 6. У 1844 р. миколаївський купець М. Коренев отримав дозвіл Миколаївської міської думи про відкриття пивоварного заводу біля р. Південний Буг [28].

Короткий огляд промислового виробництва міст Херсонської губернії в першій половині XIX ст. свідчить про порівняно швидкий розвиток промисловості, про важливі соціально-економічні зрушення в ній. Провідні промислові підприємства належали купцям і були прибутковими. Наприклад, у 1821 році в Одесі нараховувалося 33 промислових підприємства, купцям належало 28, тобто 85% [29]. В Миколаєві у 1858 році зареєстровано 22 промислові заклади, купці були власниками 16 з них — 73% [30]. Ці дані свідчать про те, що переважна більшість фабрик та заводів у першій половині XIX ст. належала купецтву, при цьому їх рентабельність сприяла промислому розвитку губернії та регіону в цілому. Вартість продукції промисловості Херсонської губернії складала 6,8 млн. крб., з них 4,3 млн. крб. припадає на Одесу. Таким чином, Херсонська губернія протягом першої половини XIX ст. набуває значення економічно розвиненої частини України і посідає чільне місце серед провідних її губерній, таких, як Київська та Харківська.

Промислова діяльність купецтва була вкрай різноманітною

і охоплювала різні галузі промисловості. Купецтво, як найбільш підготовлена до ринкових відносин частина суспільства, керувалося винятково прибутковістю промислової діяльності і тому займалися лише тими її галузями, які були найбільш рентабельними, в підсумку це призвело до нерівномірного розвитку промисловості міст та регіону. Так, купці-промисловці Херсонської губернії (Новікови, Макеєви, Яхненки та ін.) були відомі по всій Російській імперії, також за її межами. Подальші розвідки з даної проблеми можуть розкрити механізми організації купецьких промислових закладів, дослідити історію деяких з них, переосмислити роль та значення купців у промисловому розвитку міст Херсонської губернії у першій половині XIX ст.

Література:

1. *Скальковский А. А.* Записки о торговых и промышленных силах Одессы (составленные в 1859 г.). — С. Пб., 1865. — 182 с.; *Скальковский А. А.* Торговая промышленность в Новороссийском крае // Журнал МВД. — 1850. — Ч. 29. — Кн. 3. — С. 177-215; 313-360.
2. *Слабченко Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Т. 1 (I половина XIX ст.). — Одеса, 1925. — 318 с.
3. *Боровой С. Я.* Некоторые особенности промышленного развития Южной Украины в дореформенный период // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К., 1970. — Вип. 4-5. — С. 113-117.
4. *Дерев'янкін Т. І.* Мануфактура на Україні в к. XVIII — першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво). — К., 1960. — 124 с.; *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. I. — 168 с.
5. *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з к. XVIII — до 1861 року). — К., 1962. — 205 с.; *Дружинина Е. И.* Южная Украина 1800 — 1825 гг. — М., 1970. — 382 с.; *Дружинина Е. И.* Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 — 1860 гг. — М., 1981. — 214 с.; *Рожкова М. К.* Торговля // Очерки экономической истории России первой половины XIX века: Сборник статей. — М., 1959. — С. 246-276; *Рожкова М. К.* Экономическая политика правительства // Очерки экономической истории России первой половины XIX века: Сборник статей. — М., 1959. — С. 359-380.
6. *Ващенко В. П.* Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах півдня України в дореформений період (кінець XVIII — 1961 р.): Дис... канд. іст. наук. — Одеса, 1971. — 304 с.; *Ващенко В. П.* Розвиток капіталістичної промисловості в Одесі в дореформений період // Збірник робіт аспірантів ОДУ ім. І. І. Мечникова. Гуманітарні науки. —

- Одеса, 1964. — С. 156-165; *Ващенко В. П.* Ввіз капіталів у промисловість Південної України в кінці XVIII — на початку XIX ст. // *Записки історичного факультету ОДУ ім. І. І. Мечникова (далі — ЗІФ)*. — Одеса, 1997. — Вип. 5. — С. 68-74.
7. *Ващенко В. П.* Роль Півдня в процесі інтеграції економіки українських земель в дореформений період // *ЗІФ*. — Одеса, 2002. — Вип. 12. — С. 155.
  8. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание I (далі ПСЗ-I)*. — Т. XXII. — С. Пб., 1830. — № 16 188, § 106, § 111.
  9. *ПСЗ-I*. — Т. XXXIX. — С. Пб., 1830. — № 30 115, Гл. II, § 36.
  10. *Ващенко В. П.* Розвиток капіталістичної промисловості в Одесі в дореформений період // *Збірник робіт аспірантів ОДУ ім. І. І. Мечникова*. — Одеса, 1964. — С. 158.
  11. *Державний архів Одеської області (далі — ДАОО)*. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 44 (Ведомости о фабриках и заводах г. Одессы, 1821 г.). — Арк. 40.
  12. *Одесский вестник*. — 1832. — 18 червня.
  13. *ДАОО*. — Ф. 3 — Оп. 1. — Спр. 5 (Статистические данные по г. Одессе, 1858 г.). — Арк. 79.
  14. *Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО)*. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 2511. — Арк. 39; Спр. 2901. — Арк. 7.
  15. *Ващенко В. П.* Вказ. праця. — С. 160.
  16. *ДАОО*. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 41.
  17. *ДАМО*. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 2511. — Арк. 40.
  18. *Скальковский А. А.* Торговая промышленность в Новороссийском крае // *Журнал МВД*. — 1850. — Ч. 29. — Кн. 3. — С. 184.
  19. *ДАОО*. — Ф. 270. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 1-2.
  20. *Скальковский А. А.* Вказ. праця. — С. 191.
  21. *ДАОО*. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 49.
  22. *Ващенко В. П.* Вказ. праця. — С. 161.
  23. *ДАМО*. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 2901. — Арк. 8.
  24. *ДАОО*. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 41.
  25. *Ващенко В. П.* Вказ. праця. — С. 162.
  26. *Ващенко В. П.* Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах півдня України... — Одеса, 1971. — С. 164.
  27. *ДАОО*. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 47.
  28. *ДАМО*. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 4.
  29. *ДАОО*. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 40-41.
  30. *ДАМО*. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 2511. — Арк. 39.